

Тема 8. Володіння	61
§ 1. Поняття володіння	61
§ 2. Види володіння	62
§ 3. Набуття володіння	63
§ 4. Втрата володіння	63
§ 5. Захист володіння	64
Тема 9. Право на чужі речі	66
§ 1. Поняття і види прав на чужі речі	66
§ 2. Поняття і види сервітутів	66
§ 3. Виникнення, припинення і захист сервітутів	69
§ 4. Особливі види сервітутів: емфітеазис і суперфіцій	70
§ 5. Заставне право	72
Тема 10. Зобов'язальне право	73
§ 1. Поняття і зміст зобов'язання	73
§ 2. Види зобов'язань	77
§ 3. Припинення зобов'язання	80
§ 4. Наслідки невиконання зобов'язання	81
Тема 11. Договори як джерела зобов'язань	84
§ 1. Поняття і види договорів	84
§ 2. Умови дійсності договорів	86
§ 3. Зміст договору	89
§ 4. Окремі види договорів	92
Тема 12. Зобов'язання ніби з договорів	109
Тема 13. Деліктні зобов'язання	111
Тема 14. Зобов'язання ніби з деліктів	114
Тема 15. Спадкове право	116
§ 1. Поняття спадкового права	116
§ 2. Спадкування за законом	119
§ 3. Спадкування за заповітом	121
§ 4. Відкриття і прийняття спадщини	123
§ 5. Сингулярне наступництво	126
Програма курсу "Римське приватне право"	129
Плани семінарських занять з дисципліни	
"Римське приватне право"	139
Контрольні питання з римського приватного права	146
Теми курсових робіт	150
Контрольні питання та казуси	151
Тести для іспиту	153
Словник юридичних визначень, термінів і понять	174
Список використаної та рекомендованої літератури	182

ПЕРЕДМОВА

Різномічні процеси глобалізації політичних, торговельно-економічних, соціально-культурних та інших відносин країн романо-германської (континентальної) правової сім'ї потребує оновлення правових уявлень про їх упорядкування. За їх допомогою опосередковуються як взаємодія та зближення національних правових систем країн Західної Європи та України, так і виробляється сучасна модель їх правового поступу. Тому дослідження доктринальної першооснови та теоретико-історичного аспекту виникнення та формування романо-германської правової сім'ї дає змогу проаналізувати перспективи її розвитку, а також знайти оптимальні форми і шляхи взаємодії різних держав задля конструктивної співпраці.

Формування оновленої континентальної правової системи зумовлює необхідність переосмислення концептуальних положень, уніфікації базових понять і категорій, перегляду відправних принципів та ідей з тим, щоб останні відповідали досягнутому рівню суспільних відносин на спільному європейському правовому просторі. Саме тому опанування основ римського приватного права як теоретичного фундаменту об'єднання різних систем права західноєвропейських держав студентами юридичних вищих навчальних закладів за різними освітньо-кваліфікаційними рівнями підготовки є актуальним.

Основи римського приватного права займають одне з провідних місць серед юридичних дисциплін. Для кращого засвоєння змісту навчального матеріалу необхідно знати, як саме виникла та розвивалася Римська держава. Приватне право Стародавнього Риму виникло у глибокій давнині, коли Рим являв собою лише невелику патріархальну общину. Воєнні дії, що вів Стародавній Рим, розвиток політичних та економічних відносин у Стародавньому Римі сприяли його бурхливому зростанню. Із невеликої общини виникла величезна держава, яка об'єднала майже весь освічений світ та стала центром не тільки торгового обороту, але і політичного життя.

Саме для правового регулювання багатосторонності комерційних відносин з врахуванням інтересів усіх народів, яких об'єднала Рим-

ська держава, виникла необхідність укладення права, яке б гармонійно поєднало весь позитивний досвід застосування правових норм, перевірених часом.

Як наслідок — було створено римське право, яке стало не тільки правом античного світу, але і сутнісно визначило розвиток юридичної думки того часу. Римському праву, яке відповідало інтересам пануючого класу, були притаманні такі риси: універсальність, чіткість формулювань, досконалі юридична техніка, ясність побудови та аргументація правових норм, глибока життєва конкретність та практичність. Саме тому сьогодні воно є базою для вивчення теорії цивільного та цивільно-процесуального права України.

Курс лекцій “Основи римського приватного права” розрахований і для студентів стаціонару, і для тих, хто навчається за заочною формою навчання, а також для тих, хто самостійно прагне опанувати навчальну дисципліну “Основи римського приватного права”.

Відведений навчальним планом на вивчення цієї дисципліни обсяг часу, 36 академічних годин аудиторних занять, порівняно з іншими навчальними дисциплінами — незначний. Тому автори детально зупиняються на розгляді лише основних інститутів римського приватного права. При підготовці курсу лекцій автори поставили за мету — допомогти студентам засвоїти найважливіші поняття та інститути римського приватного права, які були реципійовані у законодавство країн романо-германської правової сім’ї, в тому числі і в сучасне українське законодавство.

Підготовлений курс лекцій сприятиме майбутньому спеціалісту — юристу для розуміння об’єктивного характеру права, необхідності дотримання логіки при правозастосуванні, яка повинна ґрунтуватися на справедливості вирішення спорів та забезпеченні природних прав людини.

Запропонована структура викладання матеріалу в цілому відповідає Інституціям Юстиніана — одній з чотирьох частин кодифікованого права, які були затверджені в 529 р. н. е., а потім ще довго використовувались як вступний піврічний курс для початківців-студентів (*institutionis* — лат. “елементарне викладення”, “настановлення”).

Розпочинається виклад навчального матеріалу оглядом історії Стародавнього Риму, потім з’ясовуються питання римського права в цілому, його джерела. Вагомим підґрунтям сформульованих у курсі лекцій теоретичних висновків та узагальнень стали положення, які розробляли у своїх працях учені-романісти. Насамперед, це сто-

сується проблем історії розвитку римського права, його рецепції, системи римського права та його джерел, а також тих чи інших інститутів римського приватного права.

Курс лекцій “Основи римського приватного права” відображає позицію авторів щодо обсягу навчального матеріалу, який необхідний студентам для опанування навчальної дисципліни. Крім наукових праць, в основу підготовленого курсу лекцій увійшли першоджерела, вивчення яких допоможе студентам зрозуміти генезис впливу ідей, положень та норм римського права на історичний процес становлення континентальної правової системи.

Це насамперед Дигести Юстиніана, кодифікації країн Західної Європи та України, інші нормативно-правові акти, які зазнали істотного впливу права Риму, які є об’єктивною цінністю у процесі дослідження доктринальної першооснови права та юридичної науки романо-германської правової сім’ї та України.

У процесі підготовки курсу лекцій проаналізовано і чинні нормативно-правові акти, що допоможе студентам зрозуміти необхідність використання потенціалу римського приватного права для вдосконалення чинного цивільного законодавства України.

Структура курсу лекцій відповідає меті та поставленим авторами завданням. Найбільшу увагу у представленому курсі лекцій приділено розгляду права на чужі речі та зобов’язальному праву. Щодо питання статусу суб’єктів сімейного та спадкового права, то вони викладаються лише в найзагальніших рисах, вплив римського приватного права на законодавство України розглядаємо окремо.

Автори користувалися матеріали таких відомих авторів, як І. Б. Новицького, Б. Й. Тищика, Є. М. Орача, О. А. Підпригоря.

Доповнюють лекційний матеріал “Програма курсу “Основи римського приватного права”, плани семінарських занять. Цікавими студентам будуть тести, а також словник юридичних визначень, термінів і понять. У кінці курсу лекцій також ми подаємо окремі практичні завдання та першоджерела римського приватного права, які у сукупності дозволяють студентам їх виконати без використання додаткової літератури.

Автори висловлюють подяку доктору юридичних наук, професору, член-кореспонденту Академії правових наук України, начальнику кафедри конституційного та міжнародного права Київського національного університету внутрішніх справ А. М. Колодію; доктору юридичних наук, професору, професору кафедри цивільного та тру-

дового права Київського університету права НАН України С. Я. Фурсі; кандидату історичних наук, доценту, завідувачу кафедри історії та теорії держави і права Інституту права імені князя Володимира Великого МАУП В. М. Іванову за доброзичливий відгук і ґрунтовні побажання, які ми врахували при остаточному редагуванні лекційного курсу.

Автори з вдячністю сприймуть усі побажання, пропозиції і зауваження, спрямовані на якісне поліпшення викладеного матеріалу.

Тема 1

ПРЕДМЕТ ТА СИСТЕМА РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

§ 1. Предмет римського приватного права

Римське приватне право є правом найбільшої держави античного суспільства. Зароджувалося воно у стародавній період у невеликій римській общині (датою заснування Риму вважається 21 квітня 753 р. до н. е.).

Будучи нескладною та архаїчною правовою системою, яка обслуговувала примітивний уклад життя невеликої римської общини, римське право того часу відзначалося вузько національним і патріархальним характером. У боротьбі за своє існування Рим у подальшому об'єднав майже весь античний світ.

Маленька римська община стає могутньою державою. Істотно змінюється внутрішня організація Римської держави і суспільства, руйнується старий патріархальний лад, змінюється примітивне натуральне господарство, виникають більш складні економічні відносини, закладається фундамент для подальшого світового суспільного розвитку.

На території Римської держави виникають і встановлюються численні ділові, торговельно-грошові відносини, в яких беруть участь представники різних країн. Виникає потреба в регулюванні цих нових відносин. Старе римське право для цієї мети не було придатним, потрібне було нове право, яке б могло однаково задовольняти інтереси всіх учасників суспільних відносин.

Правова дійсність вимагала привести старі норми у відповідність до нових умов та потреб суспільства. Римське право базується на таких засадах універсальності: вбирає в себе ті звичаї міжнародного торгового обороту, які до цього віками вироблялися у міжнародних зв'язках, та надає їм юридичної ясності та міцності. Так виникає те римське право, яке згодом стало загальним правом усього стародавнього світу.

Отже, предметом вивчення курсу "Римське приватне право" є система правових норм Стародавнього Риму, яка регулювала суспільні відносини між приватними особами, а саме:

- сукупність особистих прав, правове становище суб'єктів у майнових відносинах, можливість суб'єктів здійснювати угоди майнового характеру;

- питання правового захисту приватних прав;
- шлюбно-сімейні відносини;
- відносини, пов'язані з власністю та іншими правами на речі;
- зобов'язання суб'єктів, які виникають з різних підстав: договорів, правопорушень, нібито з договорів, нібито з правопорушень;
- коло питань, які виникають з приводу спадкування майна померлих.

§ 2. Значення римського права для сучасної юриспруденції

Науково-теоретичне і практичне значення правової культури Стародавнього Риму, практика глибокого аналізу майнових відносин та ситуації, чіткість висновків з конкретних правових явищ, інші досягнення римської юриспруденції мають непроминуше значення.

Ідеями римського права виводжена сучасна теорія цивільного права, цивільного процесу, підприємницького права, міжнародного приватного права тощо. Тож для досконалого вивчення перелічених галузей права необхідно передусім знати римське право.

У римському праві закріплено розуміння права як системи загальнообов'язкових правових норм, санкціонованих людьми для свого блага, тому право — це інститут захисту населення.

У римському праві вперше знайшло відображення поділ норм права на публічне та приватне.

Римське право вперше в історії людства розробило критерії для оцінки правової поведінки людини, сформулювало особливу правову культуру відносин між людьми.

У римському праві вперше сформувалися юридична термінологія і понятійний апарат, наука про право.

Римські юристи вперше взяли на себе сміливість заявити про те, що правом треба займатися, його необхідно вивчати і йому потрібно навчатися.

Римське право — це невід'ємна методологічна база професійної юридичної освіти, основа розуміння теоретичних галузей права і порівняльного правознавства, дидактичне поле становлення юридичної мови та юридичного мислення.

Володіння загальновизнаними крилатими висловами, поняттями, афоризмами з римської юриспруденції свідчить не тільки про високу правову культуру, а й полегшує спілкування юристів різних країн.

Важливо, що чіткість юридичних визначень і формул, досконала юридична техніка та здійснена римськими юристами кодифікація мають неопіненне значення для становлення юриста і підвищення його наукової та практичної кваліфікації.

§ 3. Система римського права

Римське право у Стародавньому Римі — це складне правове явище, яке об'єднувало три правові системи:

ius civile — цивільне право;

ius gentium — право народів;

ius praetorium — преторське право.

Вказані системи виникли не водночас, а склалися послідовно, доповнюючи одна одну. Характеризуючи римське цивільне право, слід враховувати те, що воно відповідало періоду становлення суспільства і держави.

Цивільне право — це національне і найдавніше право, яке регулювало майнові відносини виключно між римськими громадянами. Воно підначалося національною обмеженістю, обтяжливим формалізмом, стійким консерватизмом. Дія норм цивільного права обмежувалася територією Риму. Зрозуміло, що цивільне право не могло протягом тривалого часу задовольняти потреби тогочасного суспільства, яке активно розвивалося.

Цивільне право неспроможне було регулювати майнові відносини між римськими громадянами, з одного боку, та громадянами, які проживали за межами Риму (перегрини), — з іншого. Така потреба зростала, оскільки римляни вели жваву торгівлю зі своїми сусідами.

Підкорені Римом народи мали високий рівень правової культури, яка мала зворотний вплив і на римське цивільне право. Ділові відносини римлян з перегринами зумовили необхідність введення посади претора (тобто магістрату) для перегринів, до юрисдикції якого належав розгляд спорів між самими перегринами, а також між римськими громадянами та перегринами.

У своїй практичній діяльності претор звертався до норм інших національних правових систем і звідти запозичував ті юридичні підстави, яких не було у цивільному праві. Так виникла ще одна правова система римського права — право народів.

Приймаючи все краще з правової культури сусідніх держав, право народів було прогресивнішим і доступнішим для простих людей, оскільки відповідало вимогам часу та чутливо реагувало на зміни в

суспільстві. Воно видібно відрізнялося від цивільного права більшою рухливістю, відсутністю обтяжливого формалізму та національної обмеженості, властивих римському цивільному праву.

Дві системи (цивільне право і право народів) існували і розвивалися паралельно, проникаючи одна в одну, взаємозбагачуючись. Але згодом ці системи стали безнадійно відставати від вимог цивільного обороту.

Претор перегринів, розглядаючи цивільні спори і не знаходячи опори у цивільному праві і праві народів, надавав судовий захист виходячи із уявлень про справедливість, добросовісність, чесність, порядність, здоровий глузд та інше, тобто усього, що можна об'єднати поняттям "природне право".

Поступово поряд з цивільним правом і правом народів виникає ще одна правова система під назвою преторське право. Звітничившись від традиційного формалізму цивільного права, певної скрутності права народів, спростивши багато правових процедур, преторське право набуло чіткості та ясності правових приписів, лаконічності і глибокого змісту, що робило його доступнішим, ефективнішим і надійнішим засобом захисту прав та інтересів суб'єктів права.

Всі три правові системи сукупно становили римське право. Врешті-решт зазначені системи зблизилися настільки, що втратили свої відмінності. На їх основі було вироблено поняття — римське приватне право (**jus privatum**) та публічне право (**jus publicum**).

Давньоримський юрист Ульпіан (кінець II — початок III ст. н. е.) так визначив ці поняття: "Публічне право — це право, яке стосується положення Римської держави, приватне право — це право, яке стосується користі окремих осіб".

У подальшому доля цих галузей римського права була різною. Римське публічне право не пережило Римської держави, залишивши у спадок лише деякі терміни. А римське приватне право, навпаки, відіграло значну роль у розвитку приватного права в Середньовіччі і в Новий час, воно лягло в основу законодавства багатьох країн шляхом прямого запозичення або прийняття його принципів.

Приватне право означає автономію сторін, але обмежену публічним правом. Норми приватного права мають не примусовий характер, а диспозитивний. Людина може захистити своє право або відмовитися від нього: вона може подати позов до суду, але може цього й не робити; зміст договору визначається вільним власним міркуванням.

Але строго розмежування між двома сферами інтересів бути не може. Інтереси приватні й публічні тісно взаємопов'язані. Сферу приватних прав інколи важко відрізнити від сфери публічних прав, та й самі галузі приватного і публічного права на різних етапах історичного розвитку у різних народів визначалися по-різному.

§ 4. Етапи розвитку римського права

Оскільки формування та розвиток римського права як цілісної та єдиної правової системи відбувалися протягом тисячоліття, для систематизації матеріалу необхідним є виокремлення етапів (періодів) розвитку Римської держави та римського права. Тисячорічну історію Риму можна представити трьома періодами:

- 1) царський (754 — 509 pp. до н. е.);
- 2) республіканський (509 — 27 pp. до н. е.);
- 3) період імперії (27 p. до н. е. — 476 p. н. е.).

Період імперії поділяється на: принципат (27 p. до н. е. — 193 p. н. е.) та домінат (284 — 476 pp. н. е.).

Але процес періодизації римського права має певні нюанси. Існує кілька періодизацій розвитку римського права. Принципового значення щодо кваліфікації римського права ці відмінності у періодизації не мають, оскільки розглядали тільки загальні та умовні етапи історичних змін. Межі між періодами умовні, хоча в багатьох випадках визначаються з точністю до року, коли відбулася значна подія, з якою пов'язаний цілий комплекс змін у правовій системі.

Якщо брати до уваги виникнення, зміну та становлення джерел римського права, то його розвиток можна поділити на п'ять основних періодів:

- архаїчний (753 — 367 pp. до н. е.);
- докласичний (367 — 17 pp. до н. е.);
- класичний (17 p. до н. е. — 284 p. н. е.);
- післякласичний (284 — 476 pp. н. е.);
- юстиніанівський (527 — 565 pp. н. е.).

1. **Архаїчний період** характеризується як етап початкового формування римського права. У цей період відбувається становлення головних видів джерел римського права, перехід від звичаїв, звичаєвого права до державного законодавства та заснованої на звичаєвому праві постійної судової практики.

У 367 p. до н. е. була введена посада міського претора. З 242 p. до н. е. почали обирати претора перегринів. Завдання преторів поля-

гало в наданні допомоги консулам, а за їх відсутності — у виконанні обов'язків останніх. Як і консул, претор міг скликати народні збори, засідання сенату, мав право голосувати у них.

Поступово в їхніх руках зосереджувалася судова влада. Претор почав здійснювати правосуддя в Римі, до його функцій належало право проголошувати едикти в судових справах, що відіграло значну роль у розвитку римського приватного права. Із запровадженням посади претора пов'язаний кінець архаїчного періоду. Важливими видами джерел права у цей період були: звичаї, правові звичаї, царські закони, закони.

2. Докласичний період. У цю епоху Римська республіка досягає апогею свого розвитку та підходить до періоду занепаду, здійснюється закріплення всіх інститутів римської державності та судової системи. Поряд із загальнонародним державним законодавством важливу роль почала відігравати судова та преторська (магістратська влада) правотворчість.

Докласичний період — час становлення нових форм та угод правової науки. Кінець докласичного періоду пов'язують з прийняттям Августом Октавіаном законів про здійснення правосуддя (17 р. до н. е.). Джерелами права в цей період є постанови народних зборів, едикти преторів.

3. Класичний період. В умовах розпаду республіканських установ та затвердження у 284 р. н. е. доміану здійснюється формування принципів публічного права як права, яке виражає суверенітет римлян. В основі класичного римського права лежать вчення про природне право та принципи справедливості і гуманізму. Цей період відзначається розквітом римської юридичної науки та судової юриспруденції. В кінці класичного періоду римське право досягає найвищого ступеня розробки та досконалості. Інститути права класичної епохи набули логічно та юридично закінченого вигляду, і системи стають зразком для приватного права взагалі. Джерелами права в цей період є постанови сенату та діяльність юристів.

4. Післякласичний період. З часів доміану здійснюється спрощення та уніфікація різних класичних правопорядків. Правотворча діяльність повністю зосередилася в руках імператора як єдиного і необмеженого законодавця. Розвиток імператорського законодавства та його переважаюче значення змінює джерела права. Постанови імператора почали називатися конституцією.

5. Юстиніанівський період. Завдяки правовій політиці імператора Юстиніана та виконаній при ньому кодифікації всього рим-

ського права для правової культури були збережені неоціненні тексти римських класичних юристів та імператорських конституцій.

§ 5. Рецепція римського права

Після падіння Римської імперії в 476 р. римське приватне право продовжувало існувати і розвиватися в східній частині — Візантії.

Правова культура візантійської імперії, яка успадкувала традиції римської державності, падала другого історичного життя римському праву. Ця традиція багато змінила у змісті і системи класичного римського права, але з урахуванням таких змін римське право лягло в основу правових систем багатьох країн.

У візантійські часи римське право знайшло свою повну кодифікацію (збір цивільних законів Юстиніана), яка стала пріоритетним джерелом римського права. Кодифіковане римське право візантійського зразка, особливо Кодекс Юстиніана та його Новели, стали основою для формування нової галузі правової культури — церковного православного права.

Велике значення для збереження римського приватного права мала та обставина, що церква всі свої спірні справи (тобто спори між церковними установами, монастирями та окремими їх служителями) вирішувала на основі римського права, внаслідок чого, природно, сфера дії римського права значно розширювалася.

Історія римського права у Західній Європі, починаючи з епохи Середньовіччя, є прикладом його запозичення в інтересах застосування до особистої юридичної культури та практики.

Культурний підйом у Західній Європі на межі XI–XII ст. спричинив відродження римського права, починається його рецепція (від лат. *reception* — сприйняття, запозичення, засвоєння).

Визначну роль у відродженні і популяризації класичного римського права відіграв Болонський університет, який був заснований навесні XI ст.

У Болонській школі викладали римське право. Викладання полягало у публічному зачитуванні і тлумаченні джерел римського права, а слухачі одночасно під диктовку записували ці тлумачення (глоси). Саме цій школі отримала назву "школа глосаторів".

У другій половині XIII ст. на зміну глосаторам прийшли так звані коментатори, або постглосатори. Вони більше уваги приділяли тлумаченню глос, ніж безпосередньо джерелам.